

Delven naar de Zachte g.

De grafie <g> versus <gh> in de Middelnederlandse dialecten van de dertiende eeuw als orthografische regeling of uitspraakverschil

Verschenen in: Blok, D. et al., ed. (1998) *Datum et Actum*. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag [Publicaties van het Meertens Instituut 29], pag. 211-222. Amsterdam: Meertens Instituut.

Inleiding

Het monumentale corpus Nederlandstalige oorkonden dat door Gysseling is bijeengebracht, heeft bij verschijnen een indringende bespreker gevonden in Kruisheer voor de historische en editie-technische aspecten¹. Hij wijst onder andere op de hoge mate van betrouwbaarheid van Gysselings handidentificaties, bespreekt enige die zijns inziens anders moeten uitvallen en signaleert het ontstaan van een cirkelredenering voor dialectonderzoek als Gysseling enkele oorkonden lokaliseert op basis van dialectkenmerken. Om zoiets te vermijden moet de regionale toewijzing op onafhankelijke gronden plaatsvinden.

Het onderwerp van deze bijdrage is, of de geografische distributie licht kan werpen op de aard van de grafiealternantie <g> ~ <gh> die al in de Vroegmiddelnederlandse teksten is te vinden². Wat is de vorm van deze alternantie? Als representant van *g* vinden we <gh> voor de karakters <i,e> terwijl <g> gehandhaafd blijft voor de karakters <a,o,u>. Wat is de reden van deze alternantie? Men schrijft <gh> teneinde niet de indruk te wekken van de Noordfranse uitspraak [dzj] of [zj] voor het karakter <g> wanneer het staat voor <i,e,a>. In de Franse dialecten is *g* door die context gepalataliseerd. De standaardmening is dat het in Germaanstalige teksten een zuiver orthografische conventie is, in aansluiting op de Romaans-Latijnse orthografische traditie³.

---

¹ Gysseling, CMT. K. Roelands en J. Kruisheer, 'Het Corpus van Middelnederlandse ambtelijke teksten', *Naamkunde* XI (1979) p. 20-43; de bijdrage van Kruisheer beslaat pagina 33-43. Een aantal van Kruisheers correcties is overgenomen door Berteloot en door Mooijaart voor hun atlassen: A. Berteloot, *Bijdrage tot een Klankatlas van het Dertiende-eeuwse Middelnederlands*, 2 dln. (Gent z.j. [1983], Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 11e Reeks; Leonard Willems-Haletfonds VI); M. Mooijaart, *Atlas van Vroegmiddelnederlandse Taalvarianten*. (Utrecht 1992). A. Marynissen, *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands* (Leuven 1996, Belgisch interuniversitair centrum voor Neerlandistiek. Studies op het gebied van de Nederlandse Taalkunde II).

Uit de school van Kruisheer zijn in dit verband nog meer fundamentele bijdragen: J.W.J. Burgers, *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw*, 3 dln. (Leuven 1995, Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen I) en E.C. Dijkhof, *Het oorkondenwezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland 1200-1325* (proefschrift UvA 1997).

² De volgende conventie worden gebruikt voor de weergave van letters en klanken: grafieën worden door vishaken omgeven (bijvoorbeeld <gh>), uitspraakvormen of uitspraakvarianten zijn omgeven door rechte haken (bijvoorbeeld [zj]) en algemene klankaanduidingen worden cursief gezet (bijvoorbeeld *g*).

³ De standaardmening gaat terug op J. Franck, *Altfränkische Grammatik. Laut und Flexionslehre* (Göttingen 1909).

Een aantal bezwaren maakt deze reden niet zo aannemelijk; ik recapituleer kort⁴.

- De distributie van de grafieën loopt in de twee talen niet strikt parallel; het Oudfrans kent palatalisatie voor <i,e,a>, maar niet voor <o,u>, terwijl die in het noordwestelijke Oudfrans voor <a> in bepaalde gevallen achterwege kan blijven. Voor het Middelnederlands geldt <gh> voor <i,e>, <g> voor <a,o,u>.
- Het verschijnsel hoeft niet vanuit Picardië en Fransschrijvend Vlaanderen in het Middelnederlands gekomen te zijn. Vroege Egmondse bronnen in het Latijn vertonen de alternantie al in de weergave van Germaanse namen.
- De schrijftraditie kan zijn oorsprong ook in het Germaanse gebied hebben. Er zijn eerdere aanzetten tot <gh> gebruik geweest in de Merovingische tijd en later in de Oudhoogduitse Isodorvertaling, die onafhankelijk zijn van de Latijnse traditie.
- De regeling voor het gebruik van <g> of <gh> is minder strikt dan de standaardmening stelt: Vroegmiddelnederlandse teksten vertonen nogal wat variatie naar geografische gebied⁵.
- De west-oost-tegenstelling die gepostuleerd wordt op grond van historische taalcomparatieve en taalinterne redenen⁶ komt overeen met de huidige west-oost-tegenstelling tussen zachte *g* (palataal) en harde *g* (velair en uvulair), waarbij de harde *g* in het (noord)westen geconcentreerd is. Dat opent de mogelijkheid dat de grafieën corresponderen met uitspraakverschillen.

De geografische verspreiding van <g> versus <gh> kan meer licht op de zaak werpen als er duidelijk onderscheiden wordt naar 'talige' distributie: positie voor <i,e> staat dan voor palatale omgeving en de positie voor <a,o,u> voor een velaire omgeving.

Eerst leiden we uit de orthografische theorie een aantal consequenties af. En vervolgens voeren we die exercitie nog eens uit voor de uitspraaktheorie. Tenslotte confronteren we beide theorieën met de data. Voor de geografische weergave van de gegevens wordt een geostatistische techniek uit de mijnbouw ingezet, die gebruikt wordt om de positie van delfstoffen exact te kunnen bepalen op basis van een voldoende klein aantal sonderingen⁷.

Weliswaar is het Corpus Gysseling zeer omvangrijk, maar de oorkonden uit het Corpus zijn heel ongelijk verdeeld over de lokalisaties. Brugge levert het grootste aantal oorkonden, gevolgd door Gent en de Hollandse grafelijke kanselarij, en de spreiding van plaatsen is in West- en Oost-Vlaanderen en het aansluitende deel van Vlaams Brabant en Antwerpen het dichtst. Bovendien komen de taalgegevens in kwestie niet in alle oorkonden voor, en dus is voor ieder deelverschijnsel het aantal geografische lokaties, dat beschikbaar is, verschillend. Om de geografische distributies onderling te kunnen vergelijken is het noodzakelijk om over een exacte interpolatietechniek te beschikken, omdat we in geografisch opzicht te maken hebben met een situatie van naar

⁴ Deze bezwaren heb ik elders uitvoeriger aan de orde gesteld: T. Goeman, 'Over /g/, (Middel)nederlands en Oudfrans', in: J. Cajot, L. Kremer en H. Niebaum (ed.): *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft Jan Goossens zum 65. Geburtstag* (Münster 1995) p. 395-404.

⁵ Zie ook Mooijaart, *Atlas*.

⁶ Zo is er soms samenvallend -ook orthografisch- van *g* met *i* [j], wat op palatale uitspraak wijst; zie voor die orthografische samenvallend kaart 145 in Berteloot, *Bijdrage tot een Klankatlas*, toelichting p. 97 en Mooijaart, *Atlas*, kaarten 72ab, 73ab en 99. Bovendien was het aantal niet-palatale vocalen in het westen aanzienlijk minder groot en het verminderde zelfs (zie hieronder): daardoor was er in het westen minder empoel voor een orthografische tegenstelling.

⁷ Clayton Deutsch en André Journel (1998): *GSLIB. Geostatistical Software: Library and User's Guide* (New York/Oxford 1998²) De techniek is ontwikkeld door de Zuidafrikaanse mijnbouwingenieur Krige, vandaar de naam Kriging.

verhouding weinig data. We beschouwen de lokaties waarvoor attestaties zijn gevonden in het Corpus als sonderingen op bepaalde punten, op grond waarvan het mogelijk is de totale geografische distributie te reconstrueren.

Tot op heden is het zoëven geschetste probleem zo opgelost, dat er of een kartering per plaats plaatsvond, al dan niet met weergave van de frequentie van voorkomen van het betreffende verschijnsel (Berteloot, Goossens), of een indeling in regio's plaatsvond (Mooijaart, Marynissen), of een gegeneraliseerd en geïnterpoleerd kaartbeeld werd gegeven (Wattel en Van Reenen)⁸.

De eerste manier levert geen geografische generalisatie, maar houdt het zicht op de individuele variatie in stand. De tweede manier generaliseert weliswaar, maar de geografische aggregatie tot regio's is enigszins willekeurig; de begrenzingen in de data hoeven niet met die van de aggregaat-regio's samen te vallen. Bovendien leidt de gebiedsindeling, als die op dialectgeografische overwegingen is gebaseerd, ook tot een zekere cirkelredenering. De derde manier generaliseert, maar op basis van de individuele sonderingspunten en verenigt de voordelen van de twee eerste methodes zonder de nadelen. Een bijkomend voordeel is dat die manier meestal ook een schatting geeft van de mate van betrouwbaarheid van het gepresenteerde beeld. Dat beeld is natuurlijk preciezer in gebieden met dichtere sonderingen dan daar waar de gegevens spaarzaam zijn. De hier te gebruiken methode hoort tot deze laatste manier.

De orthografische theorie

- Aangezien *g* in het Oudfrans in bepaalde posities als [dzj] of [zj] werd uitgesproken, heeft de grafie <g> die waarde.
- Derhalve wordt in het Oudfrans [g] met de uitspraak [g] voor een palatale vocaal met een ander teken weergegeven: <gh>.
- Het teken <g> is vrij te gebruiken voor [g] in de positie vlak voor vellaire vocaal.

In het Middelnederlands leidt dat tot een orthografische verdeling⁹:

conditie 1 <gh> voor <i,e>

conditie 2 <g> voor <a,o,u>.

Hieruit volgt noodzakelijkerwijs de verwachting dat er geen <gh> voor <a,o,u> zal worden aangetroffen, hooguit als afwijking en dan geografisch erratisch.

Als corollarium volgt: a) woordintern zou een *g* voor <e> van de tweede, onbeklemtoonde, lettergreep hetzelfde beeld moeten vertonen als woordinitieel het geval is, dus <gh>, immers hier geldt conditie 1; b) de schrijfwijze van *g* voor <e> van de tweede, onbeklemtoonde lettergreep wordt, gegeven de volledige gelding van de orthografische verdeling, niet gedifferentieerd naar gelang voorafgaande vocaal. Het maakt dus niet uit of die vocaal <i,e> is of <a,o,u>.

De uitspraaktheorie

---

⁸ Berteloot, *Bijdrage tot een Klankatlas*. J. Goossens, 'De ambtelijke teksten van het Corpus Gysseling', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* LXXXV (1979) p. 247-261. Mooijaart, *Atlas*. Marynissen, *Flexie substantief*. E. Wattel en P. Van Reenen, 'Visualisation of extrapolated social-geographic data, Structures and contingencies in computerized historical research', in: O. Boonstra, G. Collenteur en B. van Gelderen (ed.), *Proceedings of the IX International Conference of the Association for History and Computing* (Nijmegen 1994) p. 253-262.

⁹ Ik zie hier af van de behandeling van geminaten als in *leggen*. Zie Mooijaart, *Atlas*, kaart 76-78.

Op basis van taalhistorische argumenten en op basis van wat er in de huidige dialecten aangetroffen wordt, is het aannemelijk dat een *g* altijd een contextueel bepaalde realisatie heeft. In de buurt van palatale vocalen [i,e] zal die realisatie een palataal karakter hebben, in de buurt van velaire vocalen [a,o,u] zal die realisatie meer een velair karakter hebben. De mate van palataliteit kan verschillen naar gelang het dialect. Bovendien kan het ene dialect meer palatale realisaties vertonen dan het andere dialect. Historisch gezien is er mogelijk een ontwikkeling geweest dat de palatale realisaties, die oorspronkelijk ook in het westen voorkwamen, voor een groot deel verdwenen zijn. Dit proces gaat van west naar oost. Men moet zich de ontwikkeling zo voorstellen dat de contextueel bepaalde alternantie palataal~velair (zachte *g* versus harde *g*) zowel in de ene richting als in de andere richting kan polariseren, zodat die uiteindelijk niet meer contextueel bepaald is. Er zijn dan ofwel alleen nog maar zachte *g*'s of alleen maar harde. In bepaalde dialecten is dat stadium bereikt, maar er zijn er nog steeds veel waarin resten van de oude contextueel bepaalde alternantie nog duidelijk aanwezig zijn¹⁰.

Uitgangspunt 1: <g> staat voor een palatale consonant of voor een velaire consonant in velaire omgeving.

Uitgangspunt 2: <gh> staat voor een velaire consonant.

Hieruit vloeien de volgende verwachtingen voort:

- voor [i,e] zal veel <g> voorkomen, met mogelijk ontwikkelingen in velaire richting waarbij die laatste varianten door <gh> worden weergegeven;
- voor [a,o,u] kan <g> voorkomen, maar ook <gh>;
- in het westen komen naar verhouding meer <gh> spellingen voor.

Voor wat betreft *g* voor een tweede lettergreep waarin <e> wordt geschreven, maakt de palatale of velaire context die aan *g* voorafgaat wel degelijk uit.

- Na palatale vocaal, weergegeven door <i,e> zal *g* in grote mate palataal zijn met in grote gebieden behoud van <g>; daarbij is een ontwikkeling naar <gh> mogelijk.

- Na velaire vocaal, weergegeven door <a,o,u> zal *g* in grote mate velair zijn en wordt <g> er in kleinere gebieden behouden; daarbij is een ontwikkeling naar <gh> mogelijk.

Confrontatie met de data: boren naar de waarheid

De confrontatie met de gegevens vindt plaats aan de hand van vier kaarten die telkens de geografische spreiding van de grafie <g> weergeven. Het betreft de frequentie van voorkomen van <g> ten opzichte van <gh> op een schaal van 0-1. De zwartste waarde staat telkens voor 100% <g>/0% <gh>, de lichtste grijswaarde staat voor 0% <g>/100% <gh>. De grondkaart geeft het moderne Nederland en Vlaanderen weer, daarop is de 14de-eeuwse situatie geprojecteerd. Ik ben verder uitgegaan van het deelcorpus oorkonden dat bij Berteloot voorkomt, aangevuld met de niet door hem behandelde oorkonden uit Brugge, Gent, Zeeland (ZEE), Holland (HOL), Vlaanderen (VLA), de grafelijke kanselarijen van Holland (GKH) en Vlaanderen (GKV), en de hertogelijke kanselarij van Brabant (HKB). Later bekend geworden stukken die door Mooijaart opgenomen zijn heb ik buiten beschouwing gelaten, omdat de gegevens verkregen zijn door Optical Character Recognition van Gysselings registers. Het zou een aardige proef zijn om in een later stadium te bezien of de verhoudingen bij meerekening anders komen te liggen. Ik heb Goossens handelwijze gevolgd bij de toewijzing van de niet specifiek gelokaliseerde

---

¹⁰ Goeman, 'Over /g/', voor de moderne Nederlandse en Vlaamse dialecten: zie dez. (typoscr.), 'Het geografisch beeld van de zachte g in de Nederlandse dialecten' (lezing Belg. Kring van Linguisten, Kortrijk, dec. 1997).

oorkonden uit GKV en VLA aan Gent, HKB aan Brussel, ZEE aan Middelburg en HOL en GKH aan Den Haag. Niet meer bestaande plaatsen werden toegewezen aan lokaties zoals te vinden bij Berteloot¹¹. Een attestatie uit een van deze niet specifiek lokaliseerbare documenten werd slechts voor de helft meegewogen. Voor een latere gelegenheid reserveer ik de mogelijkheid deze documenten geheel te laten vervallen in de analyse. Ik heb Marynissen gevolgd door alle attestaties te tellen en niet één oorkonde of hand als één attestatie te tellen¹². Een en ander houdt in dat - fictief voorbeeld - een percentage van 0.75 voor Den Haag op 378 gevallen gebaseerd kan zijn, terwijl datzelfde percentage voor Arkel op 4 gevallen kan slaan. Men moet zich echter niet op de massa verkijken: het betekent slechts dat het percentage voor Den Haag wat betrouwbaarder is omdat de standaardfout er door de grote aantallen aanmerkelijk kleiner zal zijn. De standaardfouten zijn ook per plaats karteerbaar. Dat zullen we hier niet doen. Wel kunnen we medelen dat die standaardfout volgens de cartografische procedure¹³ enkel in de *extreem zwak bezette* gebieden 0.20 bedraagt, en daar dus 20% onder of boven de geschatte waarde kan zijn; overal elders is die standaardfout zeer laag. Een score van 90% in een extreem zwak bezet gebied zou dus in werkelijkheid een waarde tussen de 70% of 100% kunnen zijn, een score van 80% in een extreem zwak bezet gebied in werkelijkheid 60% of 100%. Dit speelt het meest bij de interpretatie van kaart 3: het zuidoosten heeft daar geen gegevens.

De vier kaarten geven de frequentie van <g> in de volgende contexten, in cursief de geëxerpeerde items:

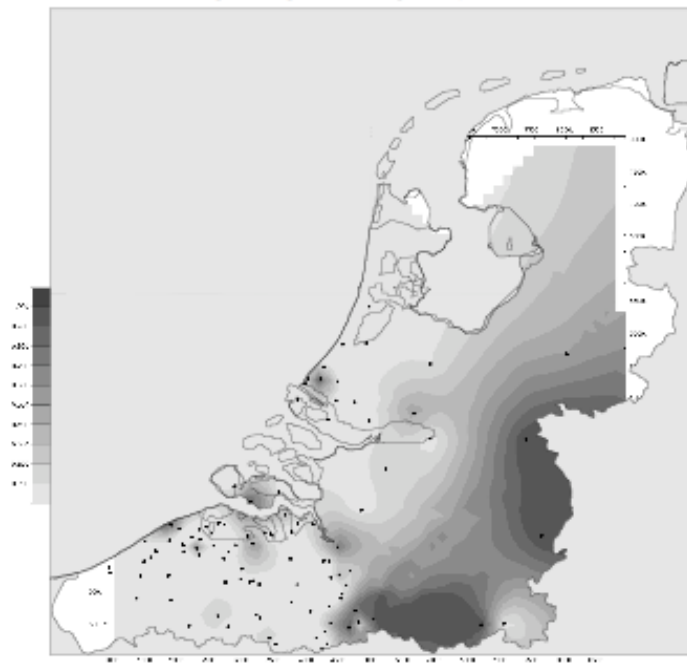
- woordinitieel of syllabe-initieel, en in beide gevallen met primaire klemtoon in de positie voor <i,e> *begijn, gelden, gift, ge* ;
- woordinitieel of syllabe-initieel, en in beide gevallen met primaire klemtoon in de positie voor <a,o,u> *begard, goed*;
- woordintern in de positie voor onbeklemtoonde syllabe na <i,e> *eigen*;
- woordintern in de positie voor onbeklemtoonde syllabe na <a,o,u>, *dagen*.

¹¹ Goossens, 'Corpus'. Berteloot, *Klankatlas*, p. 45.

¹² A. Marynissen, *Flexie substantief*, p. 67-76, 437-438.

¹³ Universal Kriging -gebaseerd op voorafgaande semivariogramanalyse (lineair, lag 20, richting naar breuk in het patroon: West-Oost (behalve kaart 3: lag 25 en Noord-Zuid))- data in minstens 4 nabije octanten, geen trend.

Kaart 1: Percent grafie <g> versus <gh> in positie voor <i,e>

Ton Goeman Meertens Instituut

Materiaal: Corpus Gysseling

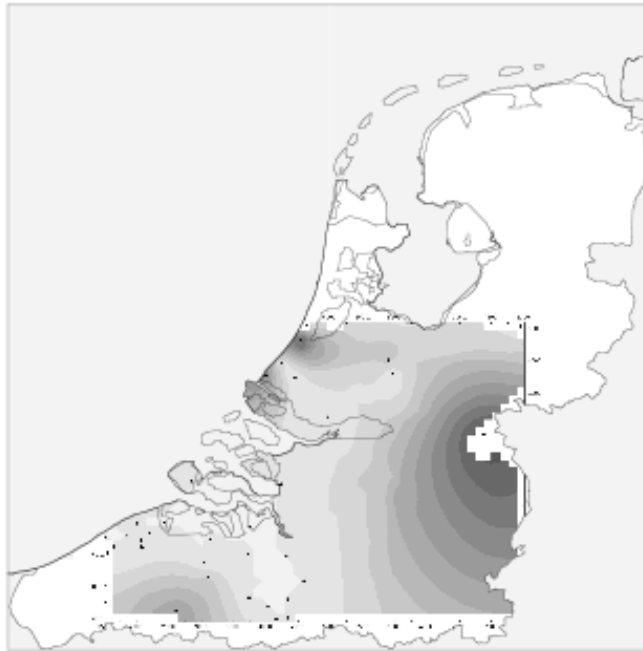
Kaart 2: Percent grafie <g> versus <gh> in positie voor <a,o,u>

Ton Goeman Meertens Instituut

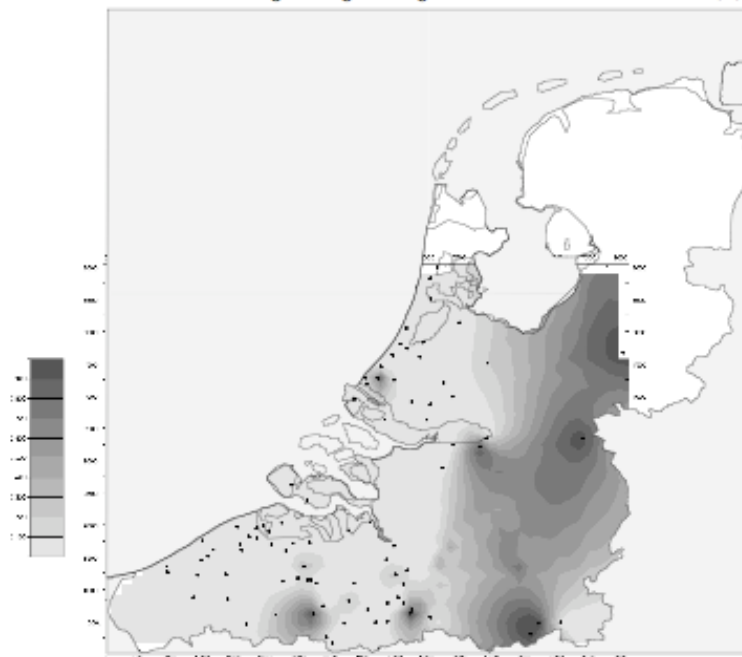
Materiaal: Corpus Gysseling

Kaart 3: Percent grafie <g> vs. <gh> woordintern voor <e> na <d,e>

Ton Goeman Meertens Instituut   Materiaal: Corpus Gysseling

Kaart 4: Percent grafie <g> vs. <gh> woordintern voor <e> na <a,o,u>

Ton Goeman Meertens Instituut   Materiaal: Corpus Gysseling

De orthografische theorie en de data

In het westen van het taalgebied is er voor <i,e> overwegend sprake van <gh>, in het oosten daarentegen vindt men overwegend <g>, behalve in Maastricht. Enkele kernen, waaronder Den Haag en Brugge, hebben relatief hoge percentages <g>. In de positie voor <a,o,u> ziet het beeld er totaal anders uit. Hier vindt men overwegend <g>, maar daarnaast zijn er toch gevallen met <gh> in Den Haag, ten zuiden van Brugge, in Brussel en Maastricht. De

distributie van de varianten lijkt niet in tegenspraak met de orthografieregeling, althans in grote delen van het westen, maar juist grote schrijfcentra als Den Haag en Brugge gedragen zich niet conform.

Woordintern voor <e> zouden we dus op de kaarten 3 en 4 hetzelfde beeld moeten zien als woordinitieel voor <i,e> op kaart 1. Dat is maar ten dele het geval. Wel is er hier ook sprake van een west-oost tegenstelling, waarbij in het westen <gh> overheerst en in het oosten <g>, maar uitgesprokener dan op kaart 1 zijn er in het westelijke deel meer gevallen van <g>.

Samenvattend: in het westen geldt de orthografische regeling, in het oosten niet (ook niet in Brussel en Maastricht waar men een sterke voorkeur voor <gh> in alle contexten heeft). Maar in het westen zijn er gebieden die op het gebruik van <g> voor <i,e> blijven staan, hetgeen in tegenspraak is met de orthografische regeling. Ook in tegenspraak met de regeling is, dat er woordintern een differentiatie bestaat naargelang *g* volgt op <i,e> of op <a,o,u>.

De uitspraaktheorie en de data

Hulpstelling: er is in het Nederlandse taalgebied in de uitspraak een ontwikkeling geweest, waardoor de aanvankelijke alternantie 'palatale *g* in palatale omgeving ~ velaire *g* in velaire omgeving' polariseerde in de ene of de andere richting. In het westen was dat de velaire, met een verdergaande ontwikkeling die leidde tot de huidige faryngale realisatie in grote delen van Vlaanderen en Zeeland; in het oosten was dat de palatale richting die resulteerde in de huidige 'zachte *g*'. Die ontwikkeling is te verklaren door de ontwikkelingen in het vocalisme dat de bepalende context voor de articulatie van de *g* vormt in de periode vlak voor het Vroegmiddelnederlands: het westen verliest een groot deel van oorspronkelijk palatale vocalen omdat die Ingveoons-Friese kenmerken uit dit gebied verdwijnen, waardoor het aantal velaire contexten sterk toe neemt. Het oosten daarentegen heeft een groot aantal palatale vocalen ontwikkeld door umlaut, en die blijven daar ook tot op heden. Het grote aantal palatale vocalen leidt daar dus tot een veel groter aantal 'zachte *g*-s. De resten van deze west-oostverdeling moet dus in de spelling tot uiting komen. En bovendien moeten de contexten als coarticulatie-effect nog steeds doorwerken¹⁴. Daarbij zijn de effecten van de context door de saillantere positie aan het woordbegin sterker dan woordintern.

In woordinitiële positie (kaart 1) heeft het westen reeds een groot aantal velaire *g*'s, weergegeven door <gh>. Dat is zelfs het geval in de positie voor palatale vocaal [i,e], maar in een aantal plaatsen zijn restanten van de oude verdeling bewaard gebleven, waardoor men <g> kan schrijven in deze positie.

In velaire woordinitiële omgeving kan men zeer frequent <g> verwachten, maar <gh> is niet uitgesloten, en die situatie blijkt ook uit kaart 2.

Woordintern zal de tegenstelling tussen palatale *g* en velaire *g* iets minder sterk uitkomen dan in de meer saillante woordinitiële positie. De uitspraaktheorie voorspelt dat in een woordinterne positie het effect van de voorafgaande vocaal door zal werken omdat coarticulatie van palatale of velaire vocaal zich niet alleen regressief, maar ook progressief zal voordoen. Inderdaad is na een palatale vocaal in het westen een hogere frequentie aan palatale *g*'s merkbaar die tot uiting komt in de grafie <g>, blijkens de grotere zwartheid op kaart 3, en ook blijkens een wat groter geografisch areaal, dan na

---

¹⁴ De redenering is gebaseerd op taalinterne ontwikkelingen in het Nederlands en taalhistorisch comparatistische argumenten: Goeman, 'Over /g/'. A. Campbell, 'Some Old Frisian Sound Changes'. *Transactions of the Philological Society* (1939) p. 78-107. Th. Klein, 'Phonetik und Phonologie, Graphetik und Graphemik des Altniederdeutschen (Altsächsischen)', in: W. Besch, O. Reichmann en S. Sonderegger (ed.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, 2. Halbband (Berlin/New York 1985), p. 1074-1078.

een velaire vocaal (kaart 4). De tegenstelling is inderdaad minder uitgesproken dan in de woordinitiële positie (kaart 1 tegenover kaart 2).

Dat het algemene beeld van kaart 3 en kaart 4 nog zeer op dat van kaart 1 lijkt, is voor een deel te wijten aan het feit dat zeker een aantal van de onbeklemtoonde, afgezwakte vocalen van de tweede lettergreep een enigszins palataal karakter zal hebben gehad. Deze [ɨ]-achtige realisaties kwamen met name in de westelijke dialecten recentelijk nog voor, in andere dialecten bestaan en bestonden velaire realisaties: in het zuiden in ieder geval te Maastricht, Herten, Hasselt en Aarschot¹⁵.

Samenvattend: woordintern is er een duidelijk aanwezig coarticulatorisch effect, blijkend uit de spelling, van de voorafgaande vocaal op de *g* in de zin van een voorkeur voor het samengaan van palatale *g* met palatale vocaal en omgekeerd van velaire vocaal met velaire *g* voor identieke volgende omgeving, namelijk <e> die, al naar gelang dialect, ofwel palataal ofwel velair ofwel centraal gerealiseerd kon zijn. De uitspraakhypothese kan dus zelfs het verbrokkelde beeld van kaart 4 verklaren met een beroep op het velair karakter, dat de onbeklemtoonde vocaal in bepaalde dialecten als Maastricht en Aarschot zal hebben gehad.

Conclusies

Vanuit de optiek van de orthografietheorie is er geen reden om voor de besproken woordinterne *g*'s verschil te maken in gebruik van <g> of <gh>; we zouden volgens die regeling immers vrijwel uniform de spelling <gh> verwachten voor een <e>.

Bovendien kan de orthografietheorie de west-oost tegenstelling niet verklaren. In de bijzondere vorm van deze theorie, waarbij de oorsprong van de regeling in Picardië geplaatst wordt, zou men juist een zuidwest-noordoost tegenstelling verwachten. Die is er niet. De west-oost-verdeling spoort daarentegen behoorlijk goed met de fundamentele west-oost-verdeling in het Nederlandse taalgebied die met de distributie van het verschijnsel umlaut gegeven is, en die zorgt voor meer palatale vocalen en minder velaire. Het westen kent slechts umlaut van oorspronkelijk korte *a*, terwijl het oostelijke deel daar bovenop umlaut op de overige korte vocalen en op de lange vocalen heeft. Het aantal velaire vocalen is daar dus aanmerkelijk kleiner¹⁶. De uitspraaktheorie kan zelfs het afwijkende beeld in het zuiden verklaren. De uitspraaktheorie doet het dus aanmerkelijk beter dan de orthografietheorie.

---

¹⁵ C. van Bree, 'Regionale varianten van de sjwa', in: *Studies voor Zaalberg* (Leiden 1975) p. 53-72. Zie ook W. Caron, *De reductievocaal in het verleden; een beschouwing over mededelingen van Lambert ten Kate en Petrus Montanus aangaande de uitspraak van den zwak beklemtoonden klinker in het Nederlands* (Inaugurele rede VUA, Groningen/Djakarta 1952) en A. Weijnen, *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten* ('s-Gravenhage 1991) p. 193-194. De laatste wijst specifiek op algemene velaire realisatie van de onbeklemtoonde vocaal in Maastricht, Herten, Hasselt, Aarschot, terwijl hij palatale realisatie in Oss en Venlo constateert. Caron traceert de palatale realisaties tot in de 16de eeuw tot Brabant (Sexagius, Mechelen) toe, Weijnen plaatst ze tot in het Middelnederlands.

¹⁶ De kuststreek heeft wel een 'spontane' palatalisatie gekend van korte velaire vocalen in de aan het Middelnederlands voorafgaande periode (bijvoorbeeld *bregge* of *brigge* voor *brug*), en uit die fase is relictmatig ook umlaut op lange vocalen bekend, maar die voorvariant van het Voegmiddelnederlands is verdronken. Zie voor deze problematiek A. Buccini, 'Ontstaan en vroegste ontwikkeling van het Nederlandse taallandschap', *Taal en Tongval*, XLVII (1995, themanummer *Historische dialectologie*) p. 8-66, en laatstelijk C. van Bree, *Een oud onderwerp opnieuw bekeken: Het Ingweoons*. (Afscheidsrede Leiden 1997).

Het is naïef uit te gaan van het adagium ‘und man schrieb wie man sprach’¹⁷, maar om uit het feit, dat er niet altijd een een-op-een-relatie bestaat tussen uitspraak en schrift, te concluderen dat het grafeemsysteem een systeem *sui generis* is, is een zelfde vorm van hypercritiek die ook in de diplomatiek rond de kwestie van falsa tot onvruchtbare en vaak foutieve resultaten heeft geleid.

Er is voldoende evidentie om de band van het schrift met de taalsubstantie niet enkel vanuit een analyse van het grafeemsysteem zelf te entameren. Het gevaar is groot dat je dan niet verder komt dan het vaststellen van ‘Schreiblandschaften’ en expanderende ‘schrijf-modes’. In het voorgaande is aangetoond dat de grafie-patronen die klerken ter beschikking staan juist ook aangewend worden om relevant geachte uitspraakverschillen tot uiting te brengen. Dat proces is op de voet te volgen als klerken teksten uit andere gebieden moeten reproduceren. Ondanks de pogingen om de *letter letterlijk te handhaven* worden er andere letters geschreven omdat de eigen uitspraak daartoe uitnodigt. In deze bijdrage hebben we aangetoond dat het grafieverschil <gh>~<g> inderdaad een klankverschil weergeeft, en dat <g> staat voor wat later een ‘zachte g’ is gaan heten.

Zoals eerder gezegd zijn de tellingen voor deze studie verricht door Optical Character Recognition (OCR) van de relevante pagina’s van de index op Gysselings Corpus. Vervolgens werden de bladzijde- en regelnummers ingelezen in een programma dat bladzijden of gedeelten van bladzijden aan oorkondennummers koppelt en vervolgens aan plaatscodes en hun coördinaten. Dit levert een bestand van attestaties op. De huidige mogelijkheden voor OCR zijn buitengewoon goed als het gaat om standaardtypografie zoals hier. De automatische patroonherkenning van handgeschreven tekst echter zit, zeker voor dat van een Middeleeuwse scribe, vol fouten. Des te verwonderlijker is het menselijk vermogen om wel snel en wel accuraat patronen te herkennen. De mens is ingesteld op patroonherkenning via ogen en oren en hij doet dat buitengewoon goed. Hij kan alleen niet zo veel tegelijk en veel achter elkaar. Bovendien kleeft aan zijn lust in herkennen het nadeel dat hij soms ook patronen ziet waar er geen zijn. Om dit bezwaar te ondervangen hebben we in deze bijdrage de geografische patronen gereconstrueerd door middel van een exacte techniek, met bij te leveren foutenanalyse.

In het terzijde leggen van ten onrechte herkende, dus non-existente, patronen, in het herkennen van de persoonlijke signatuur van iemands schrift en zijn relatie tot andere schriften, in het herkennen van de structuur van de tekst en in de verklaring van de maatschappelijke structuren waarin de verschriftelijking van deze vroegmiddeleeuwse gemeenschappen vorm krijgt, is bij diplomatici het beste van de menselijke patroonherkenner aan het werk.

---

¹⁷ K. Luick, *Historische Grammatik der Englischen Sprache*, ed. F. Wild en H. Koziol (Stuttgart 1964 [repr. ed. 1914-1921]), p. 38. Luick beschrijft hier een regionalisatieproces in de laatste fase van het Oudengels: ‘Diese Richtung drang schließlich durch und man schrieb wie man sprach: von da an bis tief ins vierzehnte Jahrhundert bewegen sich alle englische Schriftwerke in lokalen Mundarten’.